

СТАТТІ

Ю. М. ЗАХАРУК

**НОВОБУДОВИ РЕСПУБЛІКИ
І РОЗВИТОК АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
НА УКРАЇНІ**

Проблема археологічних джерел, які радянські археологи вважають джерелами історичними, завжди була важливою, щоб не сказати вирішальною проблемою розвитку археологічної науки. Як відомо, різні види археологічних пам'яток та їх комплекси можуть дати різний обсяг історичних відомостей і даних. В цьому відношенні археологічні об'єкти можуть суттєво відрізнятися один від одного. Одна справа, коли ми зустрічаємось з такими видами археологічних об'єктів, як окремі знахідки (кам'яна сокира, крем'яний ніж, прикраса, глиняна посудина тощо), інша — коли ми маємо у розпорядженні комплекс речей якогось скарбу. В свою чергу, незрівнянно більший обсяг даних можуть дати різноманітні матеріали з жител та з досить повно дослідженого поселення або городища. І, нарешті, найважливішим історичним джерелом для вивчення етнічної історії минулого є матеріали добре дослідженої археологічної культури.

Отже, ми можемо твердити, що розвиток археологічної науки характеризується невпинним кількісним та якісним зростанням обсягу науково-пізнавальних можливостей нових археологічних джерел, здобутих під час експедиційних досліджень. Завдяки цьому, а також методологічній озброєності радянська археологічна наука плідно вирішує складні питання, пов'язані з вивченням історії народів нашої великої Батьківщини.

Важливими джерелами для вивчення, зокрема, історії Української РСР служать великі й різноманітні археологічні матеріали, здобуті численними археологічними експедиціями на новобудовах республіки.

Перш ніж приступити до викладу матеріалу про значення робіт на новобудовах для розвитку археології, про пізнавальні можливості археологічних джерел, здобутих при експедиційних дослідженнях, про нові науково-організаційні та методико-теоретичні питання необхідно насамперед вияснити, чим принципово відрізняються археологічні дослідження на новобудовах від звичайних, так званих тематичних експедицій. Різниця полягає в особливих, незвичних умовах роботи, а також в специфіці експедиційних досліджень, що зумовлено рядом обставин. Зокрема, затоплення значних територій в зв'язку з будівництвом гідроелектростанцій ставить під загрозу можливість повторних археологічних досліджень численних пам'яток у майбутньому. Ця обставина зумовлює необхідність максимально повного виявлення всіх археологічних об'єктів на всій території затоплення. Проте було б помилкою вважати, що в даному випадку мова йде лише про більшу кількість відкритих археологічних пам'яток (хоч це також дуже важлива обставина). Кінцева

мета експедицій на новобудовах полягає не тільки в дослідженні окремих археологічних об'єктів або їх груп, а й у всебічному і повному археологічному вивченні певної суцільної території як історичного об'єкту. Адже внаслідок завершення будівництва, крім численних археологічних об'єктів, зникне вся територія, з якою вони тісно пов'язані. Ми втрачаємо, таким чином, і те конкретне природно-історичне середовище, без вивчення якого не можна зрозуміти та оцінити і самі археологічні пам'ятки. З другого боку, тільки суцільне дослідження археологічних пам'яток району будівництва дає можливість одержати повну культурно-історичну колонку, без якої неможливо реконструювати все історичне минуле досліджуваної території і належно оцінити кожний археологічний пам'ятник і ту археологічну культуру, яку він представляє. Загальновідомо, наприклад, що до числа найкраще досліджених енеолітичних культур України відноситься трипільська культура. Проте проблема походження трипільської культури довгий час не виходила за рамки більш або менш оригінальних догадок — саме тому, що дослідники цієї культури мало (щоб не сказати нічого) знали про археологічні культури, які їй передували. Зовсім інші перспективи з'явилися для дослідження цієї проблеми в зв'язку з виявленням на Україні нової, так званої буго-дністровської неолітичної культури, відкриттю якої, до речі, ми зобов'язані будівництву каскаду гідроелектростанцій на Південному Бугу¹. Таким чином, стає ясним велике наукове значення експедиційних досліджень на новобудовах, на що все більшу увагу звертають вчені-археологи.

У вітчизняній і закордонній археологічній літературі з'явилися спеціальні роботи, присвячені обґрунтуванню необхідності детального вивчення значних територій, а також зв'язаним з цим практичним та методичним питанням. Розроблений, наприклад, відділом неоліту Варшавського державного археологічного музею план детального дослідження неолітичних пам'яток району в 500 кв. км по течії Вісли² виявляється в порівнянні з обсягом і темпами археологічних досліджень на новобудовах Української РСР значно обмеженою акцією, і не тільки територіально, але і тематично. Отже, археологічні роботи на новобудовах суттєво відрізняються від звичайних експедиційних досліджень окремих пам'яток.

Другою специфічною особливістю експедиційних досліджень на новобудовах є дуже стислі строки виконання великого обсягу польових робіт, які твердо регламентуються строками самого будівництва. Все це створює незвичні умови для роботи археологів.

З подібними умовами дослідники нашої республіки зустрілися вже під час роботи археологічної експедиції на будівництві Дніпрогесу (1927—1933 рр.). Треба відзначити, що вчені Української Академії наук розуміли всю велику відповідальність, зв'язану з будівництвом найбільшої на той час в Європі електростанції. Спеціальна Дніпробудівська комісія, створена при академії, повинна була здійснити наукове керівництво комплексними історико-археологічними, природно-історичними та географо-економічними дослідженнями всього району будівництва і зони затоплення на території понад 26 000 га³. Дніпробудівська архео-

¹ В. М. Даниленко, Дослідження неолітичних пам'яток на Південному Бугу, Археологія, т. X, К., 1958, стор. 36—49; його ж, Неоліт Побужья и вопрос о сложении трипольской культуры, КСИА АН УССР, вып. 9, К., 1960, стор. 3—9; його ж, Археологические исследования в зонах строительства ГЭС на Южном Буге в 1959—1960 гг., КСИА АН УССР, вып. 12, К., 1962, стор. 23—24.

² J. Kowalczyk, «Sondaż terenowy» w badaniach archeologicznych, WA, t. XXVIII, z. 4, Warszawa, 1962, стор. 301—307.

³ А. С. Сиявський, Дослідження території Дніпрельстану, Вісті ВУАН, 1929, № 7-8, стор. 35—39.

логічна експедиція, очолювана академіком Д. І. Яворницьким, завдяки самовідданій роботі її наукових працівників А. В. Добровольського, М. Я. Рудинського, С. С. Гамченка, І. Ф. Левицького та інших, здійснила справжній науковий подвиг, зібравши небувалий по кількості та науковій цінності різноманітний археологічний матеріал⁴. Надпоріжжя, яке доти належало до найменш досліджених в археологічному відношенні територій, стало одним із найкраще вивчених районів України.

Невідкладність вичерпного археологічного дослідження територій новобудов, з одного боку, а також суворе регламентування будівництвом строків досліджень — з другого, ставлять перед експедиціями складні і відповідальні науково-організаційні завдання.

Роботи на новобудовах зв'язані з суцільними археологічними дослідженнями відносно великих територій. Так, територія затоплення Дніпродзержинської ГЕС дорівнювала 615 кв. км, Київської—992 кв. км, Каховської—2155 кв. км, Кременчуцької—2550 кв. км. Природно, що здійснення розвідок та стаціонарних досліджень численних археологічних об'єктів на таких значних територіях обумовлювало необхідність організації великих комплексних археологічних експедицій з численними загонами, до складу яких входили археологи різних спеціальностей. Як показав досвід досліджень, на будівництвах Каховської, Кременчуцької та Дніпродзержинської ГЕС виконання робіт подібного масштабу та ще в дуже короткі строки силами вчених лише Інституту археології АН УРСР було б справою нереальною. Обсяг робіт вимагав кооперування та координації діяльності Інституту в першу чергу з центральною археологічною установою країни — Інститутом археології АН СРСР і його ленинградським відділенням, а також з Державним історичним музеєм у Москві, Московським державним університетом ім. М. В. Ломоносова, Державним Ермітажем, археологами Львова, співробітниками історико-археологічних музеїв Одеси, Херсонеса та Керчі, з історичними музеями Києва, Харкова, Дніпропетровська та іншими музеями республіки, з відповідними кафедрами університетів у Києві, Харкові та Одесі. Треба відзначити також координування роботи з антропологами Інституту етнографії, фольклору та мистецтвознавства АН УРСР та Інституту антропології при Московському державному університеті, з геологами Інституту геологічних наук та Інституту мінеральних ресурсів АН УРСР, архітекторами Інституту історії і теорії архітектури Академії будівництва та архітектури УРСР, палеонтологами Інституту зоології АН УРСР.

Значення крупних комплексних експедицій полягало також в тому, що вони служили школою по обміну досвідом польової роботи, а також по підвищенню наукової кваліфікації її учасників. Кооперування та координація експедиційних досліджень Інституту археології АН УРСР з іншими науковими установами республіки та Радянського Союзу в цілому і надалі залишається неодмінною умовою роботи на новобудовах республіки. Цю обставину треба особливо підкреслити в зв'язку з тим, що обсяг експедиційних робіт не тільки не зменшиться, а, навпаки, значно збільшиться в найближчі роки.

Велике і відповідальне завдання стоїть перед експедиціями на новобудовах на першому етапі їх роботи в зв'язку з необхідністю ре-

⁴ М. Я. Рудинський, Археологічна розвідка на Дніпрельстані, Збірник Дніпропетровського крайового історико-археологічного музею, т. I, 1929, стор. 45—60; А. Добровольський, Звіт за археологічні дослідження на території Дніпрельстану р. 1927, там же, стор. 61—160; П. Смолічев, Археологічні розкопки на терені Дніпрельстану, в с. Кічкас, Запорізької округи, у вересні—квітні р. 1927, там же, стор. 161—234.

тельної розвідки та обліку всіх археологічних пам'яток в зоні будівництва. Археологічна розвідка, якій приділяється в зв'язку з цим багато уваги, не лише передує роботі експедиції, але й постійно здійснюється до її завершення.

Організація і методи археологічної розвідки на новобудовах розглядались в літературі і раніше. У 1935 р. Н. В. Сибільов опублікував спеціальну працю, присвячену цій проблемі⁵. Проте підняті в ній питання торкалися головним чином поліпшення окремих сторін традиційних методів археологічної розвідки. Тим часом, нові умови роботи на новобудовах настійливо вимагали застосування нових, більш ефективних і продуктивних методів розвідки археологічних об'єктів. В останні роки за кордоном і в Радянському Союзі успішно здійснювалася розвідка археологічних пам'яток шляхом аерофотографування. Широко застосовувався цей метод в роботі Хорезмської археологічної експедиції Академії наук СРСР⁶. На превеликий жаль, у нас на Україні довгий час ним не користувались. Більш того, висловлювались навіть думки про те, що в умовах України цей метод розвідки археологічних об'єктів не може бути ефективним. Тим часом, практика, до того ж незалежно від самих археологів, показала велику наукову перспективність аерофотографування в археології. Треба особливо підкреслити надзвичайну доцільність застосування цього методу саме на новобудовах, коли здійснюється археологічна розвідка великих суцільних територій з максимально повним виявленням на них в найкоротші строки всіх археологічних пам'яток. Дуже цікаві і важливі результати були одержані К. В. Шишкіним по розшифровці археологічних об'єктів на аерофотографіях, які були зроблені в різних районах нашої республіки⁷. Як виявилось, навіть звичайне (а не спеціально археологічне) аерофотографування дає можливість визначити різноманітні категорії археологічних пам'яток на значних за розмірами територіях. Досить співставити, наприклад, лише дані про кількість, розміри та розміщення курганних могильників, одержані внаслідок здійснення звичайної наземної археологічної розвідки, з даними аерофотографування, щоб переконатись в документальній перевазі останнього. Дешифрування аерофотографій дозволяє відкрити такі важливі й незвичайні для нас об'єкти, як ділянки стародавніх угідь, які взагалі неможливо виявити звичайними наземними методами розвідки. В цьому відношенні заслуговують на спеціальну увагу результати вивчення земельних ділянок городищ сарматського часу на Нижньому Подніпров'ї⁸. Більш того, за допомогою аерофотографування вдалося уточнити характер городищ та план оборонних споруд, чого не змогли виявити під час стаціонарних досліджень, які були здійснені в зв'язку з будівництвом Каховської ГЕС. Перелічені приклади красномовно свідчать про значну цінність та перспективність аерофотографування археологічних об'єктів, особливо на новобудовах республіки, і дозволяють порушити питання про невідкладність його широкого застосування на Україні.

Було б помилкою думати, що метод аерофотографування цілком замінює всі інші, в тому числі звичайні наземні методи розвідки. Навпа-

⁵ Н. В. Сибилев, Археологические разведки в районе новостроек, СЭ, 1935, стор. 108—115.

⁶ Н. И. Игонин, Опыт применения аэрофотосъемки при изучении археологических памятников (по материалам Хорезмской экспедиции АН СССР), Методы естественных и технических наук в археологии. Тезисы докладов на Всесоюзном совещании по применению в археологии методов естественных и технических наук, М., 1963, стор. 81—83.

⁷ К. В. Шишкін, Про використання аерофотозйомки в археології, Археологія, т. XVII, К., 1964, стор. 199—204.

⁸ Там же, стор. 203.

ки, успішне здійснення великої роботи по виявленню та обліку всіх археологічних об'єктів будь-якої території вимагає обов'язкового поєднання всіх доступних методів. Аерофотографування повинно передувати наземній розвідці, дані якої уже в конкретних польових умовах додатково уточнюються, збирається необхідний археологічний матеріал для визначення культурної належності пам'ятки, її збереженості і визначається доцільність її стаціонарного дослідження.

Останніми роками все більше використовується в археологічних дослідженнях геофізична розвідка, яка, на превеликий жаль, до цього часу на Україні майже не застосовувалась. Значення геофізичних методів полягає в тому, що за їх допомогою і без розкопок можна одержати дуже важливі дані про планування і розміри різних керамічних споруд, кам'яних конструкцій, оборонних ровів, про наявність господарчих та житлових ям, залізоплавильних та гончарних горнів, печей і багатьох інших об'єктів. Застосування методів геофізичної розвідки в умовах новобудов дозволяє також при найменших затратах часу та коштів, без здійснення розкопок дати археологам необхідні попередні відомості для характеристики виявленого об'єкту. До цього слід додати і те, що сама апаратура та користування нею нескладні і цілком доступні для роботи кожної археологічної експедиції⁹.

Завдяки методів геофізичної розвідки археологічних об'єктів під час роботи археологічної експедиції (за участю студентів Київського геологорозвідувального технікуму) в зоні будівництва Кочетокського водоймища під Харковом при дослідженні городища в Верхньому Салтові вдалося уточнити планування оборонних споруд та захисного рову.

Позитивні наслідки були одержані також в 1964 р. при застосуванні методів геофізичної розвідки на поселенні софіївського типу біля с. Зазим'є, Бориспільського району (Київська ГЕС). Тоді вдалося встановити скупчення обпаленої глиняної обмазки, яка (як це ствердили контрольні розкопки) залягала на глибині 0,80 м від поверхні, в господарчій ямі.

В зв'язку з тим, що в останні роки поглибились дослідження соціально-економічних та демографічних питань історії населення трипільської культури, набирають важливого значення відомості про кількість трипільських поселень в окремих мікрорайонах, їх планування, розміри та кількість жител. Одержати ці дані шляхом повних археологічних розкопок всіх трипільських поселень було б справою нереальною і практично нездійсненною. На допомогу приходять геофізичний метод.

Уже перший досвід археологічних робіт на Дніпробуді показав, що експедиціям на новобудовах, як правило, завжди не вистачає часу та сил, щоб виконати в повному обсязі складні експедиційні завдання. Тоді майже повністю була відсутня механізація земляних робіт на будівництві, основним знаряддям праці служила лопата, а робочою силою — землекоп. Образно кажучи, на Дніпробуді йшло змагання між десятками або кількома десятками землекопів археологічної експедиції і тисячами землекопів будівництва.

В післявоєнні роки на зміну численним землекопам прийшли могутні землерийні машини, тому збільшився і без того значний розрив між швидкими темпами будівництва і відносно повільними темпами археологічних розкопок. Внаслідок лише цих обставин перед археологічними

⁹ Г. С. Франтов, Применение геофизических методов разведки в археологии, Методы естественных и технических наук в археологии. Тезисы докладов на Всесоюзном совещании по применению в археологии методов естественных и технических наук, стор. 77—80.

експедиціями на новобудовах гостро постало питання про застосування сучасної техніки при археологічних дослідженнях. Тепер набуто певний досвід використання землерійно-транспортних машин у стаціонарних дослідженнях на багатьох новобудовах Союзу. В археологічній літературі уже зроблені перші спроби узагальнення цього досвіду¹⁰. Подібний досвід є також і в археологів України. Проте вчені висловлюють різні думки відносно можливості застосування техніки безпосередньо для дослідження самих археологічних об'єктів. Але навіть якщо виключити останню можливість, все ж використання землерійно-транспортних машин для зняття баласту, транспортування та заправки розкопів є справою безперечно доцільною та економічною. Близько 85% земляних робіт при розкопках зв'язані саме з такого роду роботами¹¹.

Застосування скрепера замінює роботу 100—150 землекопів¹², тому механізація на новобудовах не тільки значно збільшує обсяг земляних робіт і скорочує їх строки (що є дуже важливим для археологічних експедицій на новобудовах), але й дозволяє значно зекономити державні кошти при польових експедиційних дослідженнях. Використання, наприклад, лише одного малосильного екскаватора «Беларусь» при розкопках курганів на Бортницькій зрошувальній системі поблизу Києва дозволило відчутно скоротити витрати на всю експедицію в цілому. Без застосування землерійної техніки взагалі не було б можливим дослідження в небувало короткі строки біля 800 монументальних склепів Скалистинського могильника, які, до речі, залягали на значній глибині (від 3 до 5 м). Використання землерійної техніки в експедиціях 1964 р. на будівництвах Київської та Канівської ГЕС, Північно-Кримської та Дністро-Дунайської зрошувальних систем, а також на кар'єрах Нікопольського марганцевого басейну дало змогу здійснити запланований значний обсяг польових досліджень.

Застосування техніки, крім того, дозволяє, як уже зазначалось в археологічній літературі, вивільнити сили співробітників експедиції для польового та камерального опрацювання археологічних матеріалів. Таким чином, експедиційні дослідження на новобудовах все гостріше та настирливіше ставлять перед археологічною наукою питання про невідкладність сучасного технічного озброєння експедицій і, разом з тим, про вироблення нової відповідної до них методики польових досліджень, а також про удосконалення методів фіксації та документації експедиційних досліджень.

Великий розмах археологічних досліджень на новобудовах республіки обумовив відчутний скачок в нагромадженні численних і різноманітних археологічних матеріалів. Появилась потреба найбільш повного, суцільного дослідження археологічних об'єктів. Все це в значній мірі стало можливим завдяки широкому застосуванню різноманітних машин та техніки. Уже під час роботи Дніпробудівської експедиції такі відомі нині неолітичні поселення, як Собачки та Вовчок, були вивчені на відносно великих для того часу площах — від 1000 до 2000 кв. м. Значно зросли площі досліджуваних пам'яток на новобудовах останніх років. Поселення неолітичного та ранньослов'янського часу Гайворон-Поліжок (Гайворонська ГЕС на Південному Бузі), як і трипільське посе-

¹⁰ Л. А. Евтюхова, Б. А. Колчин, О некоторых методологических приемах археологических исследований в СССР, ВАН СССР, 1952, № 5, стор. 32—42; А. Д. Столяр, Опыт применения землеройно-транспортных машин при полевых работах Волго-Донской экспедиции ИИМК АН СССР в 1950—1951 гг., КСИИМК, вып. 50, 1953, стор. 156—170; Л. А. Евтюхова, О некоторых вопросах современной археологической методики в СССР, КСИИМК, вып. 50, стор. 149—155.

¹¹ Л. А. Евтюхова, Б. А. Колчин, вказ. праця, стор. 38.

¹² А. Д. Столяр, вказ. праця, стор. 156.

лення Гребені (Канівська ГЕС), були досліджені на площі понад 3000 кв. м, Черняхівський могильник коло с. Компанійці (Дніпродзержинська ГЕС) вивчався на площі 4250 кв. м, древньоруське місто Воїнь (Кременчуцька ГЕС) — на площі 7735 кв. м., а комплекс археологічних пам'яток салтівської культури в зоні будівництва Кочетокського водосховища під Харковом було досліджено на площі 8230 кв. м. Цікаве поселення зарубинецької культури біля с. Лютіж (Київська ГЕС) вдалося дослідити повністю на площі біля 16 000 кв. м за кілька експедиційних сезонів.

Невпинне зростання обсягу польових досліджень обумовило ще більше зростання темпів збирання величезних та різноманітних археологічних матеріалів. Яку б цінність здобуті археологічні матеріали самі по собі не мали, вони зможуть стати справжнім науковим археологічним та історичним джерелом лише тоді, коли будуть всебічно камерально опрацьовані та лабораторно вивчені. Для того, щоб одержати максимальну кількість усяких відомостей, даних, які характеризують всю сукупність досліджуваних пам'яток або великих археологічних комплексів, необхідно проаналізувати багато відзнак, рис в різноманітному їх співставленні. При великому обсязі археологічного матеріалу аналітичну роботу проводити дуже важко, якщо користуватися звичайними традиційними методами дослідження. Останні, як правило, рідко виходять за рамки чисто описової характеристики досліджуваного матеріалу. Тепер, здається, уже не викликає жодних сумнівів думка, що неможливо здійснити справді наукову систематизацію та класифікацію кількісно великого археологічного матеріалу без застосування статистичних методів їх обробки. А це, в свою чергу, вимагає використання лічильних машин та обладнань. Застосування лічильної техніки і зв'язаних з ними методів статистичної обробки численних матеріалів не тільки звільняє археолога від чисто механічної роботи, яка вимагає значної затрати часу, але, що не менш важливо, дає в руки дослідника об'єктивні критерії для вирішення тих чи інших проблем. Проте систематизація та класифікація археологічних матеріалів із розкопок далеко не вичерпує собою весь обсяг робіт, зв'язаних з вивченням масового археологічного матеріалу.

Повноцінне об'єктивне наукове вивчення масового археологічного матеріалу можливе лише при умові широкого застосування при археологічних дослідженнях методів природознавчих та технічних наук¹³.

Численні знаряддя, виготовлені в минулому людиною з каменю, глини, міді, бронзи, заліза, сталі, дерева, кісток та інших матеріалів, можуть бути всебічно досліджені в лабораторних умовах і дадуть у розпорядження дослідника чіткі об'єктивні наукові відомості. Немає потреби спеціально зупинятися на тому, скільки ще суб'єктивного, поверхневого і формально описового зустрічається в археологічних роботах саме через відсутність справді наукових даних про різні археологічні об'єкти. За останні роки при археологічних установах Москви, Ленінграда, Тбілісі, Баку, Ташкента та інших міст, а також Прибалтійських республік створено різноманітні лабораторії: радіокарбонного датування, дендрохронології, археомагнетизму, первісної техніки, аналітичної хімії, металографії, мікроаналізу, спектрального аналізу, геофізичної розвідки і т. д. В Інституті археології АН УРСР зроблено перший крок до створення лабораторії археологічної технології. З одержанням спектрографа в Києві буде працювати сьома в Радянському Союзі ла-

¹³ Новые методы в археологических исследованиях, М.—Л., 1963; Археология и естественные науки, М., 1965.

бораторія спектрального аналізу; шість вже існує при окремих археологічних установах. Створення такої лабораторії дасть можливість приступити до вивчення керамічних та металевих матеріалів. Розширення лабораторії археологічної технології є неодмінною умовою дальшого розвитку археологічних досліджень в республіці.

Напружена робота великого колективу радянських археологів на новобудовах республіки мала своїм наслідком помітне зрушення в розробці наукової проблематики історії стародавнього населення та культури Української РСР. Експедиційні дослідження на новобудовах, де роботи велись в межах всього науково-тематичного та хронологічного діапазону інституту (від найдавніших пам'яток аж до епохи Київської Русі включно), збагатили науку новими видатними відкриттями, що в багатьох випадках радикально змінило існуючі уявлення з важливіших питань археології та історії України. Про це неодноразово писалось в археологічних виданнях, говорилося у доповідях на наукових конференціях, зокрема на XII науковій конференції в квітні 1964 р., тому немає потреби спеціально зупинятись на них¹⁴. Зазначимо лише, що публікація великих археологічних матеріалів, здобутих на новобудовах, були присвячені кілька томів «Археологічних пам'яток УРСР», а також «Археології»¹⁵. Узагальнення наслідків розкопок важливих пам'яток під час будівництва Каховської ГЕС було зроблене в монографіях М. Я. Рудинського¹⁶, О. Ф. Лагодовської, О. Г. Шапошнікової та М. Л. Макаревича¹⁷, М. І. Вязьмітіної¹⁸ та ін. Оперативна наукова інформація про наслідки експедиційних досліджень на новобудовах республіки систематично публікувалася в «Кратких сообщениях» інституту¹⁹.

Велике і відповідальне наукове завдання поставив перед собою колектив археологів України по написанню до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції узагальнюючої праці «Археологія УРСР». Досить співставити проспект цього видання з «Нарисами стародавньої історії Української РСР», які вийшли в 1957 р., щоб переконатися в тому, що за останні роки, головним чином завдяки експедиційним дослідженням на новобудовах, були одержані нові важливі матеріали, які є цінним джерелом для розробки наукової проблематики, зв'язаної з дослідженням стародавньої історії і культури нашої республіки.

Без сумніву, важливою віхою в історії археологічних досліджень на Україні стане завершення експедиційних робіт на будівництві і каскаду гідроелектростанцій на Дніпрі, що передасть у розпорядження археологів всю культурно-історичну світу археологічних пам'яток величезної території вздовж течії ріки на протязі біля 1200 км. Дніпро, найбільша водна артерія республіки, з давніх часів відігравав визначну

¹⁴ И. Г. Шовкопляс, Итоги и задачи археологических исследований на территории новостроек юга Украинской ССР. Доклады VI научной конференции Института археологии, К., 1953, стор. 20—28; його ж, Археологічні дослідження на території південно-українських новобудов, ВАН УРСР, 1953, № 2, стор. 36—46; С. М. Бібіков, Польові археологічні дослідження на Україні в 1960—1961 рр., Археологія, т. XV, К., 1963, стор. 3—18.

¹⁵ Розкопки курганів на р. Молочній в 1951—1952 рр., АП УРСР, т. VIII, К., 1960; Дослідження на території Каховського водоймища, АП УРСР, т. IX, К., 1960; Матеріали досліджень на новобудовах, Археологія, т. XVI, К., 1964, стор. 103—179.

¹⁶ М. Я. Рудинський, Кам'яна могила, К., 1961.

¹⁷ О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошнікова, М. Л. Макаревич, Михайлівське поселення, К., 1962.

¹⁸ М. І. Вязьмітіна, Золота Балка, К., 1962.

¹⁹ Археологические работы на великих новостройках коммунизма, КСИА АН УССР, вып. 1, К., 1952, стор. 5—31; Археологические раскопки на территории новостроек Украинской ССР, КСИА, вып. 8, 1959, стор. 3—85; Археологические исследования на новостройках, КСИА АН УССР, вып. 12, стор. 3—27.

роль в історії її населення. Ріка була не тільки рубежем між Сходом і Заходом, але і одночасно зв'язувала їх. Так само з незапам'ятних часів Дніпро зв'язував населення лісової півночі нашої республіки з мешканцями степового півдня, а також з Чорним морем. Все це зумовило ключове становище Подніпров'я по відношенню до всієї України і до сусідніх з нею земель. І це в однаковій мірі треба враховувати як при дослідженні епохи палеоліту, так і доби Київської Русі. Ось чому не важко уявити собі, яке колосальне наукове значення мають археологічні джерела цієї території для дослідження стародавньої історії не тільки УРСР, але і всієї Східної Європи. Ця обставина визначає на найближчі роки наукову проблематику, зв'язану з всебічним археологічним дослідженням і розробкою вузлових питань стародавньої історії населення Подніпров'я.

Висока наукова цінність археологічних джерел, одержаних внаслідок суцільного дослідження значних територій, і полягає саме у великих їх можливостях для широких історичних узагальнень. Археологічні матеріали експедицій на новобудовах відіграють роль нових, вищих категорій історико-археологічних джерел. В зв'язку з історичним осмисленням археологічних матеріалів виникає ряд складних проблем теоретичного і методичного характеру. Це відноситься не тільки до встановлення і вироблення єдиних принципів класифікації археологічних пам'яток, хоча треба зазначити, що в цих питаннях, які уже давно привертують до себе пильну увагу багатьох археологів, ще багато неясного і суперечного. Перш за все постають складні питання походження, зникнення і зміни археологічних культур, їх взаємозв'язків і взаємовідношень, питання етнічної та мовної атрибуції археологічних культур, удосконалення ретроспективного методу досліджень. Всі ці, як і багато інших проблем, що неминуче виникають при археологічному вивченні історичного минулого певної території, зв'язані з етногенетичними дослідженнями.

Якщо говорити про перспективи археологічних досліджень на новобудовах, слід особливо підкреслити велетенський обсяг робіт на найближчі роки. В першу чергу треба завершити розпочаті уже кілька років тому дослідження в зонах будівництва Київської та Канівської ГЕС. Тут, як це добре відомо, були зосереджені основні політичні, економічні та культурні центри Київської Русі. Саме тому необхідно здійснити максимально повне археологічне вивчення цієї території, не кажучи уже і про дуже важливе значення розташованих тут більш давніх археологічних пам'яток.

Великий обсяг археологічних досліджень на Україні треба провести також у зв'язку з земляними роботами по спорудженню великих зрошувальних систем на півдні республіки: Північно-Кримської, Краснознам'янської, Верхне-Рогачицької, Фрунзенської, Інгулецької, Придунайської та Очаківської. Будівництво зрошувальних систем на півдні України охопить територію близько 1,5 млн. га землі.

Значні земляні роботи будуть здійснені при спорудженні Нікопольського марганцевого басейну. В числі інших кар'єрів тут передбачається в 1965 р. будівництво кар'єра з хвилюючою для археолога назвою — Чартомлицького. Нікопольський басейн охопить велику площу, яку можна порівняти з площею затоплення при спорудженні Дніпрогесу ім. Леніна. Як свідчать дані попередньої розвідки та матеріали розкопок 1964 р., на території цього будівництва налічується багато різноманітних археологічних пам'яток і більше всього курганів, в тому числі курганів царських скіфів. Ретельне археологічне дослідження цього району є одним з найважливіших завдань, що стоять перед археологами на найближчі роки.

Крім того, в різних районах республіки буде здійснюватись багато менших за масштабом будівництв, наприклад, будівництво електростанцій на малих ріках і міжрадгоспних зрошувальних систем, де також, без сумніву, будуть виявлені численні археологічні пам'ятки різних типів. Треба зазначити, що будівництво зрошувальних систем на півдні, особливо на південному заході та сході нашої республіки буде провадитися в районах, найменш досліджених в археологічному відношенні. Це, зокрема, і привертає до них увагу. Нарешті, зовсім недавно стало відомо про будівництво величезного каналу Дніпро—Донбас, яке стане ареною археологічних досліджень.

Немало сил та часу доведеться приділити ретельному обстеженню берегів морів та озер, які виникли завдяки будівництву каскаду гідроелектростанцій на Дніпрі. У зв'язку з більшими або меншими розливами та обвалами берегів Дніпровських морів та озер постійно виявляються нові, нерідко зовсім не відомі науці цінні археологічні пам'ятки. Саме внаслідок псування берегів озера ім. Леніна вперше в Надпоріжжі було відкрито кілька найдавніших в Східній Європі мезолітичних могильників васильківського та волошського типів, могильників маріупольського типу та ін. Постає важливе і невідкладне завдання організації постійного нагляду і проведення охоронних розкопок археологічних об'єктів на берегах, що руйнуються.

Для здійснення великого плану археологічних досліджень в республіці важливе значення зберігає питання про сучасні форми організації експедиційних досліджень, координацію та кооперування зусиль всіх археологів республіки і центральних археологічних установ нашої країни в Москві та Ленінграді.

Неодмінною умовою успішного розвитку археологічних робіт є широке застосування нових методів польових досліджень: аерофотографування, геофізичної розвідки, первинного вивчення археологічних пам'яток, широкої механізації розвідкових та стаціонарних робіт. Повна наукова камеральна обробка та всебічне лабораторне вивчення величезного і постійно зростаючого археологічного матеріалу неможливі без широкого застосування нових сучасних методів природничих та технічних наук.

Невпинне збільшення матеріалу і виявлення нових археологічних джерел дозволить значно розширити та поглибити розробку важливих проблем історії стародавнього населення республіки і підняти на новий, вищий рівень теоретичну та методичну озброєність археологічної науки.

Так новобудови республіки стали важливим фактором дальшого розвитку радянської археології.

Ю. Н. ЗАХАРУК

НОВОСТРОЙКИ РЕСПУБЛИКИ И РАЗВИТИЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ НА УКРАИНЕ

Резюме

В статье обобщены результаты археологических исследований, производившихся различными научными учреждениями на территории больших строек Украины как в довоенное, так, особенно, в послевоенное время. Выясняется их большое значение для развития археологических представлений о древней истории нашей страны. Особое внимание уделяется вопросам новых методов археологических исследований, вызванных к жизни и крупными масштабами раскопок на территории

строек, и их срочностью. Подчеркивается большая научная эффективность комплексного исследования всех типов археологических памятников каскада днепровских ГЭС, давших полный археологический «разрез» всей территории УССР, с юга до севера. По существу, речь идет о новом, более обширном в научно-познавательном отношении источнике, который, в свою очередь, в значительной степени предопределяет научную проблематику на ближайшие годы. В статье указан большой объем предстоящих экспедиционных исследований на новостройках республики и освещаются вопросы научно-организационного и методического характера, связанные с успешным осуществлением этих исследований.
